

De vrouwelijke traditie in de Duitse literatuur: een literair-historisch probleem

door

M. VANHELLEPUTTE

In 1988 verschenen bij C.H. Beck in München de twee lijvige delen van de verzamelbundel *Deutsche Literatur von Frauen* uitgegeven door Gisela BRINKER-GABLER. In het woord vooraf werd de bedoeling van de onderneming gedefinieerd als volgt¹:

„In dem hier vorgelegten und dem nachfolgenden zweiten Band wird der Versuch unternommen, einen Überblick über Schriftlichkeit und Literatur von Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart im deutschsprachigen Raum zu geben. In der Einleitung werden die mit einem solchen Unternehmen verbundenen Fragen der Legitimität, Konzeption und der Erklärungsmodelle erörtert“.

De indeling van het werk bevestigt deze intentieverklaring. De tekst omvat nl. vijf delen gewijd aan vijf verschillende tijdperken: 1. van het begin tot 1500; 2. de 16e en 17e eeuw; 3. de 18e eeuw; 4. de 19e eeuw; 5. de 20e eeuw. Daarbij dient het begrip literatuur opgevat te worden in dezelfde brede zin die het krijgt in haast alle handboeken waarin oudere periodes van de westerse cultuur behandeld worden: het slaat niet alleen op de kerngenres poëzie, verhaal en toneel, maar op alle geschriften met een zeker stilistisch niveau, waartoe heel wat brieven, traktaten en essays van verschillende aard behoren. Bovendien moet het attribuut Duits, wat de vroege middeleeuwen betreft, met een korreltje zout genomen worden: Latijnse werken als de komedies van de geleerde non HROTSVIT von GANDERSHEIM (rond 935 geboren en na 973 gestorven) worden als Duitse literaire productie in aanmerking genomen, hetgeen niet ongebruikelijk is in de literatuurgeschiedschrijving. De ruimdenkende houding die in deze werkwijze tot uiting komt, is door historische factoren te verklaren: wie vóór de 12e eeuw in Duitsland leerde schrijven, deed dit eerst of uitsluitend in het Latijn. Zo zijn geschriften in de volkstaal vóór de 13e eeuw de uitzondering, terwijl Latijnse teksten

1. Gisela BRINKER-GABLER (ed.), *Deutsche Literatur von Frauen*, C.H. Beck, München 1988, *Erster Band: Vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Vorwort, p. 9.

uit die tijd, die van de ontwikkeling van de cultuur en van het denken duidelijk getuigen, wel in betrekkelijk groot aantal overgeleverd zijn. Wie inzicht in de continuïteit van de cultuur wil krijgen, moet dus wel rekening houden met deze belangrijke bronnen.

Met deze overwegingen hebben wij ons reeds verwijderd van een louter esthetische opvatting van de literatuurgeschiedenis. Het is trouwens de vraag of zo'n opvatting niet utopisch is. Een soort antwoord hierop ligt besloten in de volgende vaststelling van Gisela BRINKER-GABLER²:

„Eine Untersuchung der Literaturgeschichtsschreibung läßt erkennen, daß jeweils historische gedungte Erkenntnisinteressen zu einer spezifischen Annäherung an den Gegenstandsbereich Literatur führten.

Für Georg Gottfried Gervinus zum Beispiel, der ab 1835 seine „Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen“ veröffentlichte, war Literaturgeschichte ein untrennbarer Teil der allgemeinen, das heißt nationalpolitischen Geschichte. In seinem Werk, das den Epochen der deutschen Geschichte folgt, werden literarische Stoffe und Autorenporträts im Hinblick auf ihre sozialgeschichtliche und politische Tendenz und unter Voraussetzung einer fortschreitenden „Höherentwicklung“ dargestellt, mit dem Ziel, den Nationalgeist zu stärken. Literaturgeschichte erweist sich damit als funktional im Hinblick auf eine Interessenslage. Diese bestimmt das jeweils zugrundegelegte politische, gesellschaftliche, auch konfessionelle oder regionale Ordnungsmodell und damit die Auswahl der Literatur“.

De persoonlijke of collectieve subjectiviteit van elke geschiedschrijving is bekend (de Nederlandse historicus Jan ROMÉIN heeft ze destijds precies omschreven), en het aangehaalde voorbeeld bevestigt de regel: de Duitse literatuurgeschiedenis van GERVINUS is op de eerste plaats het product van het ontwaakt nationaal bewustzijn van de Duitse burgerij, dat in dat vroege stadium van zijn ontwikkeling progressief georiënteerd was. De subjectiviteit van GERVINUS was gerechtvaardigd door het feit dat ze tegemoet kwam aan een wijd verspreide wens van de maatschappelijke klasse waartoe hij behoorde: het verlangen naar bevrijding van het vorstelijk absolutisme en van de feodale maatschappij. Op een verwante manier staat de literair-historische onderneming van Gisela BRINKER-GABLER in de dienst van de belangrijkste emancipatiebeweging van deze tijd: die van de vrouwelijke bevolking van industrieel ontwikkelde landen. Haar vrouwelijke literatuurgeschiedenis wil de vraag beantwoorden³:

„Inwieweit waren Frauen an den historischen Verständigungsprozessen beteiligt, und welche Möglichkeiten bzw. Grenzen waren ihnen zur Verständigung und Selbstverständigung gegeben?“

2. *Op. cit.*, I, *Einleitung*, p. 12-13.

3. *Op. cit.*, I, *Einleitung*, p. 14.

Dit legitieme onderzoek van de schriftelijke communicatie- en zelf-interpretatiemogelijkheden van vrouwen in de loop van de Duitse cultuurgeschiedenis zet een streven voort dat in een bloemlezing gepubliceerd in 1978 reeds aanwezig was.

In deze bundel getiteld *Deutsche Dichterinnen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Gedichte und Lebensläufe*⁴, wijdde Gisela BRINKER-GABLER als uitgeefster een lange inleiding aan de geschiedenis van de vrouwelijke Duitse poëzie van Elisabeth von BRAUNSCHWEIG-LÜNEBURG tot Sarah KIRSCH. En wij herkennen, bij de lectuur van de bundel, de ons vertrouwde opeenvolging van historisch bepaalde stijlen in de lyriek. Hiermee rijst de vraag: bestaat er in de Duitse literatuur een vrouwelijke traditie die ondubbelzinnig te onderscheiden is van de mannelijke? Bestaat er tussen het verre verleden en de huidige toestand een continuïteit die het zou toelaten een identiteit van de literaire productie van vrouwen door de eeuwen heen te funderen?

Deze vraag wordt door BRINKER-GABLER niet uitdrukkelijk gesteld, en trouwens heeft zij haar literatuurgeschiedenis eigenlijk niet als zodanig bestempeld, maar slechts als „Deutsche Literatur von Frauen”. Hiermee schijnt zij af te zien van de reconstructie van een ontwikkeling. Bovendien is zij zich duidelijk bewust van de methodologische verscheidenheid van de bijdragen die de bundel uitmaken. Dit brengt er haar toe tegen het einde van haar inleiding te verklaren⁵:

„Mit dem hier zugrundegelegten Konzept wird nicht *eine* Geschichte der Literatur von Frauen, die sich entwickelt oder gar vollendet, sichtbar, sondern es werden, eingebunden in den literarhistorischen Zusammenhang, unterschiedliche und widersprüchliche Praxisformen der Anpassung / Auseinandersetzung bzw. Unterwanderung oder Überschreitung zeitgenössischer Normen und Konventionen erkennbar. Da sie unter veränderten Bedingungen abbrechen, sich modifiziert fortsetzen oder neue entstehen, läßt sich nicht von *einer* literarischen Tradition von Frauen sprechen, sondern es zeigen sich verschiedene 'Traditionen', die durch wechselnde Determinanten bestimmt sind, sich auch überschneiden, verschränken oder gegenseitig ausschließen”.

Het hier geformuleerde standpunt is op zijn minst genunanceerd. Het bestaan van verschillende vrouwelijke literatuurtradities wordt gepostuleerd. Men kan zich afvragen of een coherente vrouwelijke identiteit op zo'n pluraliteit van tradities kan worden gefundeerd. En de bijdrage tot zulke identiteitsfundering moet toch de uiteindelijke zijn zijn van de hele onderneming. Dit blijkt trouwens uit andere historische werken uit de laatste jaren in verband met vrouwelijke literatuur, waarop wij kort willen ingaan.

4. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, nr. 1994.

5. Gisela BRINKER-GABLER (ed.), *Deutsche Literatur von Frauen*, C.H. Beck, München, 1988, I, *Einleitung*, p. 36.

In 1987 was in de Fischer Taschenbuch Verlag een bundel verschenen onder de titel: *Frauenliteratur ohne Tradition? Neun Autorinnenporträts*. Het boek, uitgegeven door Inge STEPHAN, Regula VENSKE en Sigrid WEIGEL, was kennelijk een product van het „Literaturwissenschaftliches Seminar“ van de Universiteit Hamburg, dat reeds in 1983 een colloquium over feministische literatuurwetenschap georganiseerd heeft⁶. Met hun bundel willen de uitgeefsters aantonen dat de bloei van een specifiek vrouwelijke literatuur in Duitsland sinds de jaren zeventig bij een recente traditie kan aanknopen, hoewel dit er op het eerste gezicht anders uitzag. Wij lezen in de *Vorbemerkung* van het werk⁷:

„Vorläuferinnen‘ wurden und werden immer noch eher in der Romantik, im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts aufgesucht und ausgemacht. Viele Autorinnen aus der Nachkriegszeit blieben so gänzlich unbeachtet oder ‘vergessen’. Erst die Bachmann-Renaissance hat den Blick auf die vorfeministische Literatur von Frauen verändert. Es folgten Entdeckungen ihrer Zeitgenossinnen wie beispielsweise Marlen Haushofer“.

Naast Marlen Haushofer worden Ilse Aichinger, Hilde Domin, Geno Hartlaub, Marie Luise Kaschnitz, Ilse Langner, Johanna Moosdorf, Ruth Rehmann en Unica Zürn onderworpen aan een nieuwe lectuur, die uitgaat van de huidige belangstellings- en probleemhorizon van literatuur geschreven door vrouwen. Het is de bedoeling aan te tonen dat de vrouwelijke literaire productie van de jaren veertig, vijftig, zestig eigenlijk al dezelfde thematiek behandelt als die van de volgende generatie, dat de kritiek op de heersende mannelijke orde en de ermee verbonden machtsverhoudingen er aanwezig is, maar dat de schrijftechniek, het perspectief en de manier waarop het specifiek vrouwelijke tot uiting komt, significante verschillen vertonen tegenover de hedendaagse toestand.

Hiermee wordt een correctie van de receptie van de vrouwelijke literatuur uit de eerste naoorlogse periode door de mannelijke kritiek nagestreefd. Over die kritiek lezen wij⁸:

„Das systematische Mißverständnis der Bachmannschen Literatur im zeitgenössischen Feuilleton kann als prototypisch gelten. In den Rezensionen vieler Texte, die für uns heute von besonderem Interesse sind, wurde die Thematisierung von Gewaltstrukturen ausgeblendet, während die Wahrnehmungen der Autorinnen und ihrer Frauenfiguren gerne als Ausdruck ‘Weiblicher Krankheit’ oder ‘Über-Empfindsamkeit’ bewertet wurden“.

6. Vgl. over dit colloquium Inge STEPHAN / Sigrid WEIGEL: *Feministische Literaturwissenschaft, Dokumentation der Tagung in Hamburg vom Mai 1983*, Argument-Verlag, Berlin, 1984 (Argument-Sonderband AS 120).

7. Inge STEPHAN / Regula VENSKE / Sigrid WEIGEL, *Frauenliteratur ohne Tradition? Neun Autorinnenporträts*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1987, p. 7-8.

8. *Op. cit.*, p. 9.

Het gaat dus om een poging tot recuperatie van vrouwelijke literatuur uit een recent verleden door de huidige feministische literatuurkritiek, en er mag beweerd worden dat deze poging met succesvolle resultaten bekroond wordt.

Niettemin mag men zich afvragen in hoeverre het bestaan van een min of meer samenhangende vrouwelijke literatuurtraditie voor de vroegere tijdperken aangetoond zou kunnen worden.

Over de periode 1500-1800 handelt het uitstekende boek van Barbara BECKER-CANTARINO: *Der lange Weg zur Mündigkeit. Frau und Literatur (1500-1800)*. Net als het vorige verscheen dit werk in 1987. BECKER-CANTARINO gaat uit van het inzicht dat alle vrouwen — ook de schrijvende — gedurende die drie eeuwen door mannen betutteld, bevoogd („bevormundet”) werden, maar dat in hun geschriften vaak een streven naar ontvoogding, naar mondigheid te bespeuren valt. Daarbij wil BECKER-CANTARINO geen literatuurgeschiedenis schrijven, niet eens sociale literatuurgeschiedenis, maar eenvoudigweg „Sozialgeschichte der Frau im Spiegel ihrer Texte, die schriftlichen Äußerungen von Frauen über Frauen in der Frühen Neuzeit”⁹. Haar conclusie luidt¹⁰:

„Der lange Weg zur Mündigkeit ist nicht gradlinig und keine fortschreitende Entwicklung. Es sind vereinzelte, sporadische Aufbrüche und Ausbrüche aus der Unmündigkeit, die sich in unterschiedlicher Weise bei ganz verschiedenen Frauen zwischen etwa 1500 und 1800 manifestieren: die Domestikation der Frau verfestigt sich eher in ihrer literarischen Idealisierung bei Fichte, Humboldt, Goethe, Schiller oder Friedrich Schlegel”.

Het is in dit opzicht typisch dat Duitsland in het laatste decennium van de achttiende eeuw geen Mary WOLLSTONECRAFT (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792) en geen Olympe de GOUGES (*Déclaration des Droits de la Femme et Citoyenne*, 1791) te bieden heeft, maar dat een man, Theodor Gottlieb von HIPPEL (1741-1796), de oud-burgemeester van de Oostpruisische stad Königsberg en vriend van Immanuel KANT, in 1793 een verhandeling *Zur bürgerlichen Verbesserung des Weiber* publiceert. Of hij een invloed heeft gehad op een zekere vrouwelijke bewustwording onder de literair geïnteresseerde dames van de romantische periode, blijft te onderzoeken. In ieder geval wijzen de Berlijnse salons van Dorothea VEIT-SCHLEGEL of Rahel VARNHAGEN von ENSE op het ontstaan van een zekere autonomie van de literair gecultiveerde vrouw op intellectueel gebied.

9. Barbara BECKER-CANTARINO, *Der lange Weg zur Mündigkeit. Frau und Literatur (1500-1800)*, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1987, Einleitung, p. 1.

10. *Op. cit.*, *Schluß*, p. 350.

Met Bettina von ARNIM (1785-1859), Louise von PLÖNNIES (1803-1872), Luise ASTON (1814-1871) en Luise OTTO (1819-1895) ontstaat een eerste politiek gericht feminisme in Duitsland. Maar de mislukking van de revolutie van 1848 zal in dit opzicht net als in dat van de algemeen burgerlijke ontvoogding negatieve gevolgen hebben.

Alleszins zal de 19e eeuw twee autonome Duitse schrijfsters van zeer hoog niveau zien optreden: Annette von DROSTE-HÜLSHOFF (1797-1848) en Ricarda HUCH (1864-1947). Men kan zich echter afvragen of het werk van de laatstgenoemde, wier politieke moed in 1933 opviel¹¹, in onze tijd naar waarde geschat wordt. Zij werd in ieder geval reeds in de loop van haar leven gerekend tot de topfiguren van de eigentijdse Duitse literatuur, en deze waardering krijgt een bijzonder reliëf indien men met Richard ALEWYN de tijdruimte 1890-1930 als de derde grote bloeiperiode van de Duitse letteren — na de Staufische Klassik en de Goethezeit — wil beschouwen.

Tot kort geleden was de literaire productie van vrouwen uit de tijd van het Duitse Keizerrijk (1871-1918) nogal slecht bekend. Een belangrijke stap in de richting van de aanvulling van deze leemte is de bloemlezing *Herr im Hause*, in 1989 bezorgd door de Berlijnse germaniste Eva KAUFMANN, die haar keuze voorzien heeft van een uitvoerige inleiding waarin de sociologische achtergrond van het schrijven van vrouwen rond 1900 scherp belicht wordt. Wij lezen b.v.¹²:

„Wer waren nun diese Frauen, und was veranlaßte sie zum Schreiben? — Unter den verschiedenen Gründen, die zeitgenössischen Quellen zu entnehmen sind, stehen soziale vornan. Viele Frauen und Mädchen schrieben, weil sie Geld verdienen mußten“.

Met deze bloemlezing en haar commentariërende inleiding werkt Eva KAUFMANN in dezelfde zin als Barbara BECKER-CANTARINO aan de opbouw van een sociale geschiedenis van de duitstalige literatuur van vrouwen. Haar benadering omvat de studie van stilistische kenmerken die deels met de maatschappelijke situatie van de schrijfsters, deels met de door hen behandelde thema's samenhangen. Daarbij is de uitgave van meestal vergeten en haast ontoegankelijke teksten van uitzonderlijk groot belang. Het komt erop aan genoeg geschriften aan het licht te brengen om door hun onderlinge vergelijking na te gaan of een enigszins coherente traditie gereconstrueerd kan worden. Uiteraard zou dit een troef zijn in het perspectief van de fundering van een nieuwe vrouwelijke identiteit.

11. Zij trok zich, zoals bekend, vrijwillig terug uit de Preußische Akademie der Künste omdat zij de politieke onverdraagzaamheid en brutale methodes van de nieuwe machthebbers niet kon verdragen.

12. Eva KAUFMANN, *Schreibende Frauen zwischen 1880 und dem ersten Weltkrieg*, (in: *Herr im Hause. Prosa von Frauen zwischen Gründerzeit und erstem Weltkrieg*, herausgegeben und eingeleitet von Eva KAUFMANN, Verlag der Nation, Berlin, 1989, p. 5-48), p. 10.